

Marcin Markowski

PROPAGANDOWY OBRAZ II RZESZY UKAZANY W SZACIE GRAFICZNEJ BANKNOTU 100 MAREK EMISJI 7 LUTEGO 1908 ROKU

Prowadzone w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku wojny z Danią (1864), Austrią (1866) i Francją (1870–1871) oraz utworzenie Związku Północnoniemieckiego (1867) dały Prusom dominującą pozycję wśród państw niemieckich¹. Dnia 18 stycznia 1871 roku w sali zwierciadlanej pałacu królewskiego w Wersalu, który wówczas był główną kwaterą króla Prus, Wilhelm I został obwołany przez władców państw niemieckich dziedzicznym cesarzem. W skład nowo powstałego Cesarstwa Niemieckiego weszło dwadzieścia pięć państw członkowskich². Druga Rzesza była federacją monarchii niemieckich, w której władzę wykonawczą sprawował cesarz. Sprawował on rządy za pośrednictwem jedyne go ministra noszącego tytuł kanclerza Rzeszy, którego mianował i odwoływał wedle własnego uznania³.

¹ J. Pajewski: *Historia Powszechna 1871–1918*, wyd. 8, Warszawa 1999, s. 93.

² Cztery królestwa (Prus, Bawarii, Saksonii i Witembergii), sześć wielkich księstw (Badenia, Hesja, Maklemburg–Schwerin, Maklemburg–Sterlitz, Oldenburg i sasko-weimarskie), dwanaście drobniejszych księstw oraz trzy wolne miasta (Hamburg, Brema i Lubeka). Uzyskana kosztem Francji Alzacja wraz z 1/3 Lotaryngii była do 1911 roku wspólnym krajem Rzeszy, gdy stała się odrębnym, dwudziestym szóstym, państwem związkowym. [T. Paluszyński: *Historia Niemiec i państw niemieckich. Zarys dziejów politycznych*, Poznań 2005, s. 223.]

³ T. Paluszyński, op. cit., s. 221, 223; J. Pajewski, op. cit., s. 93; J. Prokopczuk: *Historia powszechna 1871–1939*, wyd. 4, Warszawa 1984, s. 40.

Przed zjednoczeniem w państwach niemieckich istniały trzydzieści trzy banki emitujące pieniądź lokalny. W wolnych miastach Hamburgu i Bremie posługiwano się marką, która wywodziła się z dawnej habsburskiej jednostki rozliczeniowej. Właśnie ta waluta stała się podstawą systemu pieniężnego po zjednoczeniu kraju. W grudniu 1871 roku funkcjonujące dotychczas w obrębie Cesarstwa Niemieckiego siedem systemów monetarnych zostało zastąpionych dzieloną na 100 fenigów marką. W 1873 roku marka została oparta na parytecie złota (*gold standard*) i II Rzesza dołączyła do państw posiadających walutę złotą⁴. W ówczesnej Europie możliwość nabywania, posiadania oraz przewożenia przez granicę odrębnych obszarów walutowych złotych monet nie była ograniczona żadnymi przepisami. Brak ograniczeń w wymienialności na złoto pieniędzy papierowych po stałym kursie oraz pełna swoboda przewożenia ich pomiędzy różnymi obszarami walutowymi zapewniały utrzymanie stałej wartości pomiędzy różnymi walutami. Papierowe pieniądze markowe były wymienialne na złoto aż do wybuchu I wojny światowej. Wymienialność na złoto zawieszono w Cesarstwie Niemieckim ustawą z dnia 3 sierpnia 1914 roku. Podobnie postąpiły inne państwa⁵. Nowa ogólnoniemiecka waluta stanowiła równowartość 1/3 pruskiego talara. Złote monety niemieckie o nominale 10 marek zwano potocznie koronami. Monety o nominale 3 marek nazywano talarami, a 10-fenigowe – groszami. W Wielkopolsce zwyczajowo rachowano w złotych – jeden złoty odpowiadał 1/2 marki⁶.

Po zjednoczeniu monarchii niemieckich pod berłem Prus większość banków emisyjnych została skupiona w utworzonym w 1875 roku Reichsbanku. Po powstaniu Banku Rzeszy cztery banki państw⁷ członkowskich Cesarstwa zachowały prawo do emisji własnych banknotów w ramach ściśle określonego limitu. Reichsbank oprócz emitowania

⁴ W. Morawski: *Od marki do złotego. Historia finansów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008, s. 20.

⁵ Z. Karpiński: *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*, Warszawa 1968, s. 13–14.

⁶ W. Morawski: *Od marki...*, s. 20.

⁷ Trzy z nich to banki królestw: Bawarii (Bayerische Notenbank), Saksonii (Sächsische Notenbank) i Witembergii (Württembergische Notenbank). Czwartym bankiem był bank Wielkiego Księstwa Badenii (Badische Notenbank); zob. W. Morawski: *Od marki...*, s. 20.

marek pełnił funkcję centralnego banku państwa. Pomimo że był on spółką akcyjną pozostawał zależny od rządu. Na jego czele stała Dyrekcja Banku Rzeszy (Reichsbankdirektorium) oraz prezes⁸. Cechą charakterystyczną banknotów niemieckich był fakt, że w ich szacie graficznej widniały podpisy wszystkich członków Reichsbankdirektorium – zazwyczaj około dziesięciu osób. Reguła ta przetrwała aż do 1939 roku, gdy na banknotach niemieckich znalazł się jeden podpis – prezesa banku⁹.

Zjednoczone Cesarstwo Niemieckie znalazło się na pozycji najsilniejszego pod względem ekonomicznym państwa ówczesnej Europy. Do takiego stanu rzeczy przyczyniło się pięć miliardów franków w złocie, które w latach 1871–1873 zapłaciła Francja w ramach układu pokojowego zawartego 10 maja 1871 roku we Frankfurcie. Pieniądze z zapłaconej przez pokonaną Francję kontrybucji zostały zainwestowane w przemysł ciężki. Oprócz tego rozwojowi gospodarczemu kraju sprzyjała koniunktura oraz umiejętna polityka finansowa niemieckich banków. Czynniki te nadały przemysłowi tak silną dynamikę, że na przełomie XIX i XX wieku zdobył on czołową pozycję w Europie¹⁰.

Po utworzeniu Banku Rzeszy w 1875 roku do obiegu, obok monet, trafiły banknoty markowe. Pierwszymi pieniędzmi papierowymi Reichsbanku były utrzymane w błękitach banknoty o nominale 100 marek z datą 1 stycznia 1875 roku. Zgodnie z ustawą z dnia 14 marca 1876 roku Bank Rzeszy mógł emitować banknoty o nominałach 100, 200, 500, 1000 oraz wielokrotności 1000 marek. Dnia 20 lutego 1906 roku dodatkowo zyskał on prawo emitowania banknotów o nominałach 20 i 50 marek. Z datą emisji 10 marca 1906 weszły do obiegu banknoty 20 i 50 marek, które uzupełniły nominały niemieckiego pieniądza papierowego. Do końca istnienia Cesarstwa Niemieckiego Reichsbank emitował banknoty o nominałach 20, 50, 100 oraz 1000 marek¹¹.

⁸ Ibidem.

⁹ W. Morawski: *Pancerny banknot*, „Banknoty polskie”. Niezwykła historia kraju i pieniądza. 1815–1914, nr 8: *Zabór pruski*, [Warszawa 2006], b.n.s.

¹⁰ T. Paluszyński: op. cit., s. 221, 227.

¹¹ *Standard Catalogue of World Paper Money. General Issues 1368–1960*, red. G.S. Cuhaj, wyd. 12, Iola 2008, s. 556–559.

1. 100 marek (awers), 21 kwietnia 1910

2. 100 marek (rewers), 21 kwietnia 1910

Pojawiające się od przełomu XIX i XX wieku banknoty są małymi dziełami sztuki graficznej. Każdy z nich niesie za pośrednictwem szaty graficznej elementy informacji o kraju. Zostały one ujęte w pewnym skrócie myślowym i przedstawione za pośrednictwem powszechnie rozpoznawalnych symboli. Najbardziej rozbudowane przedstawienie II Rzeszy znalazło się w szacie graficznej 100 marek emisji 7 lutego 1908 roku – jest to pierwsza z trzech emisji tego nominału. Na późniejszych nominałach widnieje data 10 września 1909 oraz 21 kwietnia 1910 roku (il. 1 i 2). Banknot ten był ponownie emitowany po zakończeniu I wojny

światowej w republice weimarskiej w latach 1918–1922. Emisja ta różni się kolorystyką znajdujących się na awersie pieczęci Dyrekcji Banku Rzeszy oraz umieszczonych na obydwu stronach banknotu oznaczeń serii i numeracji. Elementy te na przedwojennych banknotach były czerwone, natomiast w republice weimarskiej użyto do ich wydrukowania zielonej farby¹². Banknoty te oprócz daty emisji różnią się podpisami członków dyrekcji Banku Rzeszy. Utrzymany w błękitach nominal został podzielony na dwie części w stosunku 1 do 3. Węższe pole nie zostało zadrukowane, lecz przeznaczone pod znak wodny. W tej części banknotu znalazł się portret pierwszego cesarza niemieckiego Wilhelma I Hohenzollerna (1871–1888). Poniżej portretu władcy znajduje się wyrażony liczbowo nominal umieszczony w eliptycznym otoku z pereł.

3. Środkowe pole awersu 100 marek

4. Fragment rewersu 5 marek, 5 sierpnia 1914

¹² Standard Catalog..., s. 558.

Zadrukowane pole awersu 100 marek zostało podzielone na trzy części – dwie węższe flankują środkową z informacją o banknocie. W tle środkowego pola znalazła się kompozycja złożona z regaliów pruskich i cesarskich otoczonych stylizowaną poświatą z jaśniejszych i ciemniejszych promieni, które wychodzą z miejsca styku insygniów (il. 3). U góry znajduje się zwieńczona krzyżem stylizowana Korona Cesarstwa Niemieckiego, która została zaprojektowana w 1871 roku dla Wilhelma I po przyjęciu przez niego tytułu cesarza niemieckiego. Wygląd korony nawiązywał do średniowiecznej Korony Rzeszy, która używana była od X do XVIII wieku jako insygnium koronacyjne cesarzy Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Po koronacji Franciszka II Habsburga insygnia zostały przeniesione z zamku cesarskiego w Norymberdze, gdzie były przechowywane w latach 1424–1796. Następnie przewieziono je do Wiednia i tam znajdowały się w momencie zjednoczenia Niemiec. Zaprojektowana dla Wilhelma I korona nigdy nie powstała. W 1872 roku został wykonany jedynie jej drewniany model, który był przechowywany w pałacu Monbijou w Berlinie. Uległ on zniszczeniu podczas alianckich nalotów na miasto w czasie II wojny światowej. W latach 1871–1918 wizerunek Korony Cesarstwa Niemieckiego był wykorzystywany w heraldyce niemieckiej. Umieszczane na banknotach tego okresu personifikacje Germanii miały głowy przyozdobione tym insygnium. Pod koroną krzyżują się pruskie berło królewskie wraz z mieczem ceremonialnym w pochwie. Pod nimi można rozpoznać pruskie jabłko koronacyjne wykonane w 1701 roku na koronację króla Prus Fryderyka I Hohenzollerna (1701–1713). Przedstawione w tle pola środkowego banknotu insygnia cesarskie są mocno stylizowane i w detalach nie odpowiadają oryginałom. Pomimo uproszczenia wizerunków regaliów da się rozpoznać ich pierwowzory. Regalia zostały obramowane od dołu podwójnym symbolem zwycięstwa. Z lewej strony znalazła się gałązka laurowa, a z prawej gałązka dębu, których dolne łodygi zostały połączone ze sobą zawiązaną na kokardę wstęgą. Podobne ułożenie regaliów znalazło się na rewersie 5 marek emisji 5 sierpnia 1914 roku (il. 4).

Pole z insygniami cesarskimi jest flankowane przez dwa węższe pola, w których górnych partiach znalazły się owalne ramy ze zwróco-

nymi ku sobie głowami rzymskich bóstw: handlu Merkurego (z lewej) oraz wegetacji i urodzaju Ceres (z prawej). Merkurego można rozpoznać po charakterystycznym uskrzydłonym kapeluszu, natomiast Ceres – po wieńcu z kłosów zbóż. Bogini ta jest symbolicznym odwołaniem do rolnictwa. Poniżej każdego z medalionów z wizerunkami antycznych bogów znajduje się orzeł. Cesarskie ptaki zostały przedstawione z głowami odwróconymi od siebie. Ich głowy zostały przedstawione w nimbach, co jest odwołaniem do Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Każdy z orłów ma na piersi stylizowaną tarczę z określoną liczbowo wartością nominału (il. 1).

Całą powierzchnię zadrukowanej części rewersu zajmuje scena figuralna. Pole ze znakiem wodnym, podobnie jak na awersie, zostało otoczone stylizowaną ramą. W jego dolnej części znalazła się liczba 100 umieszczona na dużej literze „M”¹³. Pole ze sceną figuralną zostało okolonie stylizowaną secesyjną ramą, w której narożach znalazły się owalne kartusze z określoną liczbowo wartością nominału. Pośrodku górnej krawędzi ramy umieszczony został piąty kartusz przeznaczony na oznaczenie literowe serii oraz siedmiocyfrowy numer. Na pierwszym planie przedstawiona została kobieta z głową zwróconą w lewo, siedząca w cieniu dwóch potężnych dębów (il. 5). Kobieta ubrana jest w długą jasną suknię, stalowy napierśnik oraz spływający z ramion długi płaszcz ozdobiony cesarskimi orłami. Jej skronie wieńczy symbol zwycięstwa – wieniec laurowy, a powyżej niego znajduje się stylizowana Korona Cesarstwa Niemieckiego. W prawej ręce kobieta trzyma rękojeść miecza schowanego do pochwy, która została owinięta pasem. W głównej miecza umieszczona została stylizowana tarcza z herbem rodowym Hohenzollernów – tarcza czwórdzielna na krzyż z polami: białym, czarnym, czarnym i białym. Natomiast lewą rękę ma wspartą na tarczy z herbem Cesarstwa Niemieckiego – czarny orzeł z głową zwróconą w prawo. Na jego piersiach znajduje się tarcza z herbem Prus – czarny orzeł w koronie z głową zwróconą w prawo, który w prawym szponie trzyma berło, a w lewym jabłko. Na piersiach orła znajduje się tarcza z herbem rodowym Hohenzollernów. Zestaw atrybutów, w jakie ubrana została kobieta, oraz te, które jej towarzyszą, pozwala

¹³ Litera „M” jest symbolem literowym niemieckiej waluty.

interpretować tę postać jako personifikację Germanii. Przedstawienia kraju pod postacią kobiety „ubranej” w wachlarz symboli narodowych nie były tylko domeną Niemiec. Podobne przedstawienie znalazło się np. na awersie banknotu o nominale 500 rubli z 1912 roku, gdzie w analogiczny sposób została przedstawiona personifikacja Rosji.

5. Germania. Fragment rewersu 100 marek

Za plecami kobiety znajdują się dwa potężne dęby o silnych systemach korzeniowych ze sterczącymi gałęziami, które zajmują górną część przedstawienia (il. 2). W mitologii germańskiej dęb był poświęcony bogowi piorunów i nieba – Donarowi. Drzewo to było uważane za symbol siły. W osiemnastowiecznych Niemczech dęb stał się symbolem bohaterstwa. Od początku XIX wieku z liści dębowych wykonywano wieńce dla zwycięzców¹⁴. Motyw liści dębu był popularny w ikonografii niemieckiej – występował on w herbach królewskich i rycerskich. Ulistniona gałązka dębu znalazła się na odwrocie nada-

¹⁴ T. Gronsow: *Der „Blaue Hunderter“*, http://www.thomasgransow.de/Fachmethoden/Blauer_Hunderter.htm [dostęp: 25 czerwca 2013].

wanego za odwagę Krzyża Żelaznego. Motyw ten był obecny również na niemieckich fenigach, a obecnie widnieje na wybijanych w Niemczech monetach o nominale 1, 2 i 5 eurocentów. Umieszczone w tle za Germanią dęby mają symbolizować trwałość i siłę zjednoczonych w 1871 roku Niemiec.

Po lewej stronie, u stóp Germanii, leżą przedmioty będące odwołaniem do gospodarki niemieckiej: pług, kowadło i młotek, koło zębate, przewiązana sznurem paczka i kaduceusz (il. 6). Żelazny pług jest nawiązaniem do rolnictwa, które dominowało na terenach położonych na Wschód od Łaby¹⁵. Kowadło z leżącym obok niego młotkiem symbolizuje przemysł, który najlepiej rozwijał się w trzech wielkich zagłębiach wydobywczo-przemysłowych: Ruhry, Saary oraz Górnośląskim. Leżące za pługiem koło zębate wiąże się z przemysłem elektrotechnicznym, w którym przed wybuchem I wojny światowej Niemcy zajmowały pierwsze miejsce w świecie. Pomiędzy 1871 a 1913 rokiem produkcja przemysłowa w Cesarstwie wzrosła pięciokrotnie, wyprzedziła Anglię i Francję, stając się drugą po Stanach Zjednoczonych potęgą ekonomiczną świata. Przewiązana sznurem paczka jest nawiązaniem do transportu. W Cesarstwie Niemieckim nastąpiła szybka rozbudowa linii kolejowych. Ich znaczenie wynikało nie tylko z przyspieszenia transportu towarowego wewnątrz kraju, lecz także miało znaczenie strategiczne. Kolej umożliwiały szybkie przerzucanie armii w dowolny rejon państwa. W handlu masowym najistotniejszą rolę odgrywała niemiecka flota handlowa. Natomiast oparty o pług atrybut rzymskiego boga handlu Merkurego – uskrzydłona laska z owiniętymi wokół niej dwoma wężami (kaduceusz) jest nawiązaniem do handlu, który росł odpowiednio wraz ze zwiększającą się produkcją. W latach 1871–1913 eksport wyprodukowanych w Rzeszy towarów wzrósł trzykrotnie. Niemcy importowały głównie tańszą żywność amerykańską i surowce, a eksportowały przetworzone produkty przemysłowe. Przedstawiony na rewersie kaduceusz symbolizuje powodzenie w handlu międzynarodowym towarami wytwarzanymi przez gospodarkę niemiecką¹⁶.

¹⁵ H. Schulze: *Niemcy. Nowa historia*, przeł. K. Jachimczak, Kraków 1999, s. 96.

¹⁶ T. Paluszyński: op. cit., s. 227, 229; H. Schulze: op. cit., s. 111.

6. Symbole przemysłu. Fragment rewersu 100 marek

W tle zostało ukazane morze i płynące po nim w szyku bojowym trzy pancerniki (il. 7). Na dziobie pierwszego z okrętów znajduje się orzeł cesarski, a na rufie – bandera Cesarskiej Marynarki Wojennej. Przedstawienie na banknocie floty jest charakterystyczna dla Niemiec po 1890 roku. Dopóki kanclerzem był Otto von Bismarck Cesarstwo Niemieckie powstrzymywało się od rozbudowy floty wojennej. Było to spowodowane troską o dobre stosunki z ówczesną potęgą morską – Wielką Brytanią. Gdy szefem ministerstwa marynarki został mianowany admirał Alfred von Tirpitz, przyspieszono tworzenie niemieckiej marynarki wojennej, która miała stawić czoło flocie brytyjskiej. W 1898 roku, z inicjatywy admirała Tirpitz, rozpoczęto budowę wielkiej floty wojennej Niemiec, a Wilhelm II ogłosił się Admirałem Atlantyku¹⁷. Przedstawione na drugim planie pancerniki podkreślają siłę militarną Cesarstwa Niemieckiego i nienaruszalność jego granic.

7. Płynące pancerniki. Fragment rewersu 100 marek

¹⁷ T. Paluszyński: op. cit., s. 235.

Malarstwo i rzeźba są najbardziej bezpośrednim dowodem posiadania władzy, są świadectwem pozostawionym przez rządzących dla potomnych. Władza przemawia do ludzi poprzez towarzyszące jej symbole, alegorie, stereotypy, które przetrwały stulecia, a niesione przez nie wartości są stale zrozumiałe. W XX wieku banknoty oraz znajdująca się w ich szacie graficznej ikonografia były zarówno środkiem propagandy polityczno-gospodarczej, jak i polityki kulturalnej danego kraju. Ikonografia 100 marek miała, poprzez zespół uniwersalnych symboli, ukazywać obywatelom państwa oraz cudzoziemcom potęgę zjednoczonego Cesarstwa Niemieckiego. Przedstawienia, które znalazły się w szacie graficznej 100 marek, pokazują realną potęgę gospodarczą i militarną kraju.

Abstract

A Propaganda Image of the Second Reich, as Shown in the Graphics of a One Hundred Mark Note from the Issue of 7 February 1908

The bank notes which came into circulation from the turn of the nineteenth and twentieth centuries are pearls of graphic art. Using the graphic content and layout as a vehicle for the idea, each of them carries information about the country, expressed by way of commonly recognised symbols. The most extensive presentation of the Second Reich is provided in the graphic content and layout of the one hundred mark note issued on 7 February 1908, the first of three issues of that denomination. At the centre of the averse, a composition of the Prussian and imperial regalia is surrounded by a sunburst of lighter- and darker-hued rays. The averse also features two imperial eagles and the busts of two Roman deities, Mercury, the god of commerce and Ceres, the goddess of vegetation, crops and the harvest. In turn, almost the entire printed area of the reverse is taken up by a figurative scene. A personification of Germania, seated in the shade of two mighty oaks, is presented in the foreground. At her feet lie objects which allude to the German economy. The sea is depicted in the background, with three battleships sailing in combat formation. In addition, the area designated for the watermark contains a portrait of Wilhelm I Hohenzollern. The iconography of the one hundred mark note, with its set of universal symbols, was intended to demonstrate the power of the united German Empire to the citizens of that state and foreigners alike. The images included in the graphic content and graphic composition point to the country's real economic and military power.